

De stadsplannen van Jacob van Deventer

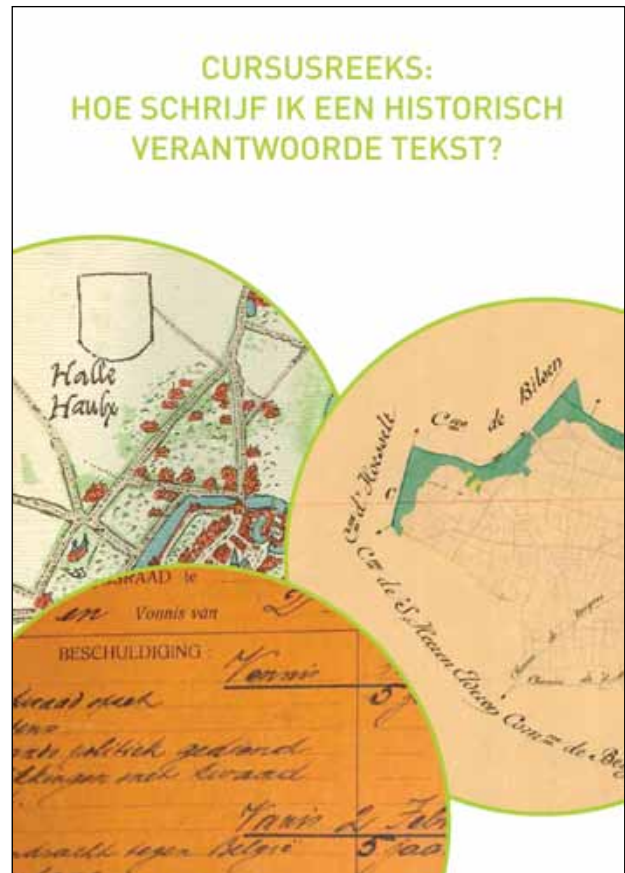
Een schitterende bron voor de stads- en dorpsgeschiedenis

De zestiende-eeuwse stadsplannen van Jacob van Deventer zijn een mijlpaal in de geschiedenis van de cartografie in de Nederlanden. Dat is niet alleen te danken aan de hoge nauwkeurighedsgraad van de plannen, maar ook aan het feit dat het de oudste topografische plannen zijn van vele steden en hun onmiddellijke omgeving. In deze bijdrage belichten we kort de levensloop van Jacob van Deventer en de ontstaanscontext en inhoud van zijn stadsplannen. Vervolgens overlopen we enkele onderzoeksmogelijkheden. In bijlage gieten we de stadsplannen van de 'Belgische' steden in een handig overzicht en bieden we een zo volledig mogelijke bibliografie aan¹.

Jacob van Deventer, keizerlijk en koninklijk geograaf

Dit is uiteraard niet de plaats om een uitgebreide biografie van Jacob van Deventer te schrijven. We beperken ons hier dus tot de belangrijkste biografische elementen. Jacob van Deventer werd omstreeks 1500-1505 geboren in Kampen en bracht daar zijn jeugd door (zie afbeelding 1). Tussen 1520 en 1530 studeerde hij samen met onder meer Gemma Frisius aan de universiteit van Leuven. Een nota bij de kaart van de stad Deventer in de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun en Hogenberg (Keulen, 1581) wijst uit dat Jacob in Leuven eerst geneeskunde studeerde, om zich vervolgens toe te leggen op wiskunde en geografie.

In de jaren 1530 liet hij zich ook reeds in met landmeetkundige en cartografische activiteiten. In 1536 schonk de Raad van Brabant hem namelijk een vergoeding voor een kaart van het hertogdom van Brabant, die hij aan deze instelling was komen aanbieden. Naar eigen zeggen had hij deze kaart zelf vervaardigd². Het is de oudste expliciete getuigenis

Bram Vannieuwenhuyze was de lesgever van de cursusreeks 'Hoe schrijf ik een historisch verantwoorde tekst?' in Halle, waar de stadsplannen van Jacob van Deventer onder de loep werden genomen. Er waren 15 deelnemers voor deze vierdelige cursusreeks in maart 2011. Bram Vannieuwenhuyze is postdoctoraal onderzoeker aan de KU Leuven, onderzoekseenheid Middeleeuwen. In het kader van deze cursusreeks schreef hij samen met Jelle Lisson dit artikel voor Bladwijzer.

over Jacob van Deventers cartografische activiteiten. In de jaren 1530 en 1540 bracht hij nog andere provincies in kaart, met name Holland (1537), Delfland (1541), Gelderland (1543), Friesland (1545) en ten slotte ook Zeeland (1547). Verschil-

Afbeelding 1: Jacob van Deventer groeide op in Kampen. Op de plek van zijn vroegere woonplaats ligt nu een schoenmakerij (© foto Bram Vannieuwenhuyze).

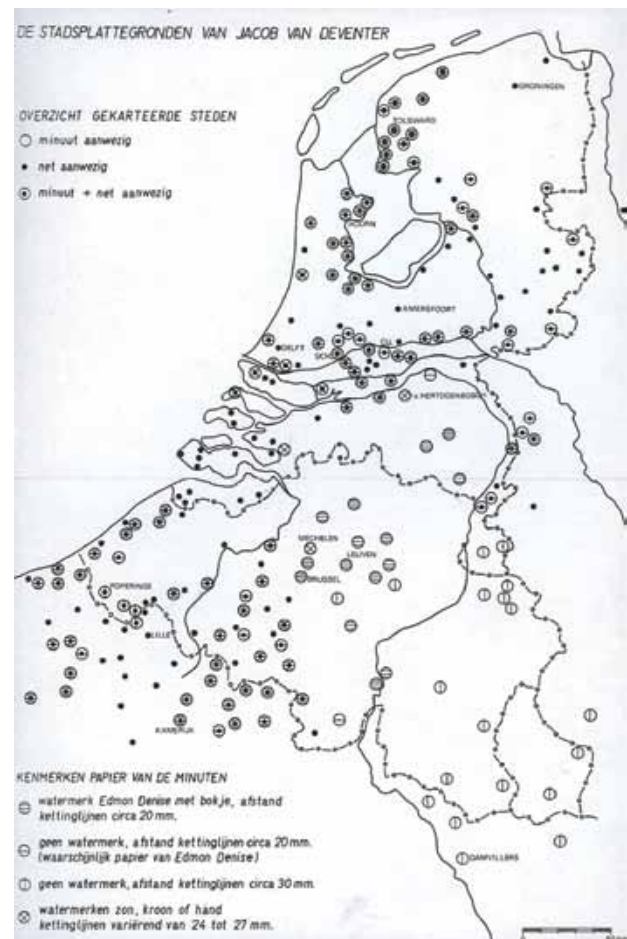
lende bronnen maken ook melding van overzichtskaarten van de Nederlanden: in 1552 bezorgde Jacob van Deventer de stad Antwerpen bijvoorbeeld een caerte van alle landen van herwaerts overe (de zestiende-eeuwse benaming voor de Nederlanden) en hij maakte een gelijkaardige kaart in opdracht van de gouverneur-generaal van de Nederlanden.³

Volgens Visser werd Jacob van Deventer omstreeks 1540 aangesteld tot keizerlijk geograaf. Ondertussen was de cartograaf ook gestart met de vervaardiging van stadsplattegronden, getuige daarvan de kaart van Dordrecht uit 1545, die werd vervaardigd in opdracht van het plaatselijke stadsbestuur.⁴ Hij was ruim 50 jaar oud toen hij in 1559 van Filips II een vrijgeleide kreeg om de steden van de Nederlanden in kaart te brengen. Hij bleef aan de stadsplannen werken tot aan zijn dood in 1575.

Over de woonplaats van de cartograaf is niet zoveel bekend. Volgens sommigen woonde hij vóór 1542 enige tijd in Dordrecht.⁵ Rond die periode vestigde hij zich echter in Mechelen, waar hij een huis huurde en samenleefde met kaartenmaakster en -handelaarster Barbara Smets. Gezien zijn acti-

viteiten was Jacob van Deventer vermoedelijk veel onderweg. Het centraal gelegen Mechelen vormde een ideale uitvalsbasis.

Ook Jacob van Deventers levenseinde is in een waas van mysterie gehuld. De meeste historici zijn het erover eens dat de cartograaf in 1572 vanuit Mechelen naar Keulen vluchtte. Er bestaat echter discussie over zijn beweegredenen. Lange tijd werd aangenomen dat hij vluchtte voor de plunderende Spaanse troepen in Mechelen, maar recentelijk opverde Ahlers dat hij in de eerste plaats 'voor zaken' naar Keulen zou zijn vertrokken.⁶ Jacob van Deventer zou Mechelen in elk geval niet meer terugzien: hij overleed in Keulen in april of mei 1575. Hij is dus ongeveer 70 jaar oud geworden.

Afbeelding 2: Overzicht van het aantal bewaarde stadsplannen, met aanduiding van de vorm (losse kaart en/of atlaskaart) en de kenmerken van het papier (overgenomen uit Visser, *Stadsplattegronden*, bijlage).

De 'stads'plannen van Jacob van Deventer

Het staat vast dat Jacob van Deventer in 1559 een vrijgeleide kreeg van Filips II om de stadsplannen te vervaardigen. De officiële opdracht is echter niet bewaard. Er wordt traditioneel wel aangenomen dat de cartograaf kort voordien en door dezelfde vorst officieel werd opgedragen om de steden van de Nederlanden in kaart te brengen. Toch is het evenzeer mogelijk dat Filips II een vroeger vrijgeleide van zijn vader Karel V herbevestigde. Deys vond in één van de Madrileense atlasdelen overigens een vermelding terug waaruit zou blijken dat Jacob van Deventer de opdracht in 1545 van Karel V had gekregen. Desalniettemin bleef ook Deys sceptisch: 'Deze volledig hypothetische stelling brengt ons echter weinig verder want het staat toch wel vast, dat Philips II en niet zijn vader Karel V de opdrachtgever is geweest.'⁷

Het vrijgeleide uit 1559 bevat wel enkele korte aanwijzingen over de taak van Jacob van Deventer. De cartograaf werd verzocht om alle steden van de 'landen van herwaarts over' te visiteren, te meten en te beschrijven, alsook de rivieren en 'omliggende vlekken', dorpen en grenspassages.⁸ Filips II droeg hem op om dit alles samen te brengen in één boek, waarin zich zowel een kaart van de gehele provincie als stadsplannen van de afzonderlijke steden zouden bevinden. Ten slotte beval de koning zijn onderdanen om de cartograaf, zijn helpers en in-

Afbeelding 3: Foto van de twee in Madrid bewaarde atlasdelen waarin Jacob van Deventers stadsplannen zijn gecompileerd (overgenomen uit Visser, *Inleiding*, s.p.).

strumenten overal ongehinderd te laten komen en hem daarenboven de nodige bijstand te verlenen.

Volgens van der Krogt karteerde Jacob van Deventer in totaal zo'n 250 à 260 steden, die zich nu in het huidige Nederland, België, Noord-Frankrijk, Luxemburg en uiterste westen van Duitsland bevinden.⁹ In totaal zijn slechts 221 stadsplannen bewaard, die in één, twee of drie exemplaren zijn overgeleverd (zie afbeelding 2). Eén reeks plannen wordt traditioneel bestempeld als de 'netexemplaren'. Ze werden gecompileerd in drie registers, waarvan nog twee delen in de Biblioteca Nacional te Madrid worden bewaard (zie afbeelding 3). Beide atlasdelen werden pas 'herontdekt' in de jaren 1880. In een aantal gevallen zijn deze 'netkaarten' vergezeld van een 'bijkaart' – ook 'carton' genoemd –, waarop het dichtbebouwde stadscentrum wordt afgebeeld (zie afbeelding 4). Men vermoedt dat er ook een derde atlasdeel bestond, waarin de Brabantse, 'Oost-Belgische' en Luxemburgse steden waren opgenomen. Van dit deel is echter geen spoor te bekennen.¹⁰

Daarnaast bestaan de meeste stadsplannen ook als losse kaart, die men gewoonlijk de 'minuut' noemt (afbeelding 5). Volgens Visser mogen de 'minuten' doorgaan als 'volledig afgewerkte kaarten, waarin de verschillende gegevens verkregen door meting en door schetsen 'op het gezicht' tot één geheel zijn verwerkt'.¹¹ De meeste kaarthistorici volgden zijn visie. Enkel Deys bedacht een alternatieve theorie. Hij bestempelde deze losse plannen als 'clandestiene' kopieën die door Jacob van Deventers levensgezellin Barbara Smets werden achtergehou-

Afbeelding 4: De atlaskaart en bijkaart (links) van Haarlem (© Madrid, Biblioteca Nacional).

den na zijn overlijden. Volgens Deys werden de ‘echte’ minuten van de stadsplannen samen met de driedelige atlas naar Madrid gebracht, maar verdwenen ze samen met het zoekgeraakte derde atlasdeel.¹² Wat er ook van zij, de reeks losse stadsplannen kwam in 1859 op een veiling terecht. Een deel van deze precieuze ‘minuten’ of ‘clandestiene kopieën’ werd aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek van België. Het gaat om 40 stadsplannen van steden uit het huidige België, Noord-Frankrijk, Noord-Brabant en Duitsland. Deze stadsplannen kunnen online geraadpleegd worden via de website Belgica, de digitale bibliotheek van de Koninklijke Bibliotheek van België (www.belgica.kbr.be) (afbeelding 6). De stadsplannen van de Nederlandse steden zitten verspreid over de verschillende provinciale Rijksarchieven.

Hoewel de stadsplannen gewoonlijk als één collectie worden aanzien (en soms ‘stedenatlas’ worden genoemd), zijn ze waarschijnlijk niet als dusdanig

Afbeelding 5: De losse kaart van Oudenburg (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België).

Afbeelding 6: Screenshot van de website Belgica, de digitale bibliotheek van de Koninklijke Bibliotheek van België, met de losse kaart van Aarschot (www.belgica.kbr.be).

ontstaan. We wezen er hoger al op dat Jacob van Deventer reeds in de jaren 1540 stadsplannen tekende. Ook het gebruik van de term ‘stadsplannen’ is in wezen trouwens verkeerd. Niet alleen de zestiende-eeuwse stadscentra, maar ook het omland staat afgebeeld, en dit vaak met een zelfde graad van detaillering. Dat het hier zeker niet om ‘bladvulling’ gaat, wordt bewezen door het feit dat bij een aantal plattegronden extra stukjes papier werden toegevoegd om details te kunnen weergeven die normaal buiten de kaart zouden vallen (afbeelding 7).

Afbeelding 7: De losse kaart van Zoutleeuw, met bovenaan en links twee extra ‘flappen’, wellicht toegevoegd om twee watermolens te kunnen afbeelden (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België).

Omdat Jacob Van Deventer zelf geen teksten heeft nagelaten over zijn karteermethode, kunnen we die enkel reconstrueren op basis van indirecte aanwijzingen. De meeste specialisten gaan er vanuit dat de kartering in verschillende fases is gebeurd. Tijdens zijn veldwerk heeft Jacob van Deventer ongetwijfeld werktekeningen gemaakt, met daarop het raamwerk van zijn plattegronden en tekstuele informatie over bijvoorbeeld het uitzicht van gebouwen, de plaatsnamen en eventueel een schets van de wapenschilden.

De meeste Nederlandse kaarthistorici gaan ervan uit dat Jacob Van Deventer eerst een meetkundige

grondslag heeft uitgewerkt, die gebaseerd was op een combinatie van veelhoeksmeting en driehoeksmeting (of triangulatie).¹³ Wellicht heeft de cartograaf de rechte lijnen afgestapt met een boussole (kompas met vizier) in de hand, waarmee hij op de knikpunten de richting kon bepalen ten opzichte van het noorden. Die punten vindt men terug in de ‘minuten’ in de vorm van minuscule gaatjes (afbeelding 8). Vervolgens zou hij binnen dit kader de ligging van de belangrijkste plaatsen hebben bepaald op basis van de ‘voorwaartse snijding’, een onderdeel van de driehoeksmeting die werd uit-

Afbeelding 8: Minuscule prikgaatjes (aangeduid met rode stippen) op de losse kaart van Brussel (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

gewerkt en neergeschreven door Gemma Frisius. Soms wordt zelfs geïnsinueerd dat Jacob van Deventer de echte uitvinder van de driehoeksmeting is geweest.¹⁴ Recentelijk werd de toepassing van de triangulatie in vraag gesteld: enkele Nederlandse kaarthistorici stelden dat deze methode slecht toepasbaar was binnen een stedelijk gebied en dat Jacob van Deventer ze enkel gebruikte voor de realisatie van zijn provinciekaarten.¹⁵

Na het veldwerk heeft Jacob Van Deventer zijn resultaten ‘vertaald’ naar papier. Op basis van zijn werktekeningen heeft hij de zogenoemde ‘minuten’ vervaardigd. Dat kunnen onmogelijk de kladteke-

Afbeelding 9: De markante bebouwing in en rondom de binnenstad van Oudenaarde weergegeven in vogelperspectief (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België – bewerking Cyril Carton).

ningen zijn geweest, aangezien er te weinig verbeteringen en externe invloeden (bijvoorbeeld van weersomstandigheden) zichtbaar zijn om van een work in progress te kunnen spreken.¹⁶ Desalniettemin bevinden er zich nog wel aanpassingen en correcties op de ‘minuten’. Visser interpreteerde deze op twee manieren. Ofwel wijzen ze op het feit dat de ‘minuten’ toch ter plaatse werden vervaardigd. Ofwel zijn de aanpassingen te wijten aan het gebruik van meerdere schetskaartjes (bijvoorbeeld voor de kartering van details).¹⁷ De versierde kaar-

Afbeelding 10: De gestandaardiseerde weergave van groen, water en doorsnee bebouwing op de losse kaart van Gistel (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België – bewerking Jan Bogaert).

ten uit de driedelige atlas zouden ten slotte als laatste zijn gerealiseerd.

In het jargon van de Nederlandse kaarthistorici worden zijn stadsplannen omschreven als 'plattegronden met opstellen in scheve parallelprojectie'.¹⁸ Om misverstanden te vermijden, verkiezen wij eerder 'topografische plannen met driedimensionale weergave van de belangrijke gebouwen'. De belangrijkste gebouwen van de stad en haar omgeving werden afgebeeld vanuit een vogelperspectief (afbeelding 9). Andere topografische elementen zijn daarentegen gestandaardiseerd en vereenvoudigd weergegeven (afbeelding 10). Uiteraard verschilt de inhoud van kaart tot kaart, maar grosso modo komen steeds hetzelfde type elementen terug. Bij wijze van voorbeeld geven we hier een typologische ontleding van de inhoud van het stadsplan van Zoutleeuw (zie onderstaande tabel).

water	wegennet	omwallingen	doorsnee bebouwing	markante bebouwing	fysisch landschap
-waterlopen -stilstaand water	-straten -pleinen	-muren -torens -poorten -grachten	-huizen	-kerken -spuien -molens -torens -kruis -galg	-struiken -grasvelden -bosgebied -motte

Jacob van Deventer werkte ook met vaste kleurencombinaties (zie onderstaande tabel) en symbolen (bijvoorbeeld een □ voor doorsnee huizen, krullen voor bosjes).¹⁹

kaartelement

doorsnee bebouwing
markante bebouwing

zandgronden en hoger gelegen gebieden
bossen

weilanden en lager gelegen gebieden
water

bepantingen langs de weg
struikgewas

kleur

rood
witte gevels
met blauwe daken

beige
donkergroen

lichtgroen
blauw
donkergroene streken
donkergroene stippen
op lichtgroene of beige achtergrond

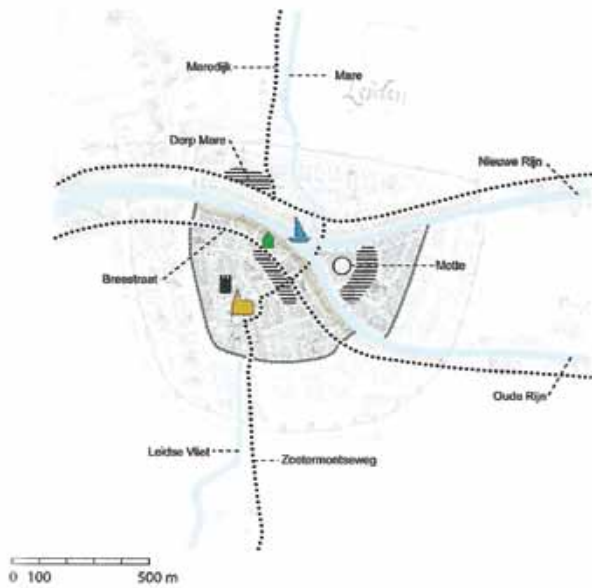
Onderzoekspotentieel

Vaak wordt het uitzonderlijke karakter van Jacob van Deventers stadsplannen onderstreept. Binnen de Nederlanden springt de collectie in elk geval om meerdere redenen in het oog. Voor vele steden gaat het om de oudste stadsplattegrond en dus om een kaartbeeld dat het dichtst bij het middeleeuwse stadslandschap aansluit. De kaarten zijn dus niet alleen interessant voor de studie van de zestiende-eeuwse topografie van stad en omliggende platteland, maar vormen tevens een onmisbare bron voor regressief onderzoek naar het middeleeuwse landschap. De kaarten zijn immers een palimpsest: ze geven een verzameling van topografische elementen weer die in de loop der eeuwen zijn ontstaan. Zo kan men op Jacob van Deventers stadsplannen niet alleen bouwwerken uit de vijftiende of zestiende eeuw, maar ook relicten van Karolingische versterkingen of tracés van pre-stedelijke wegen terugvinden (afbeelding 11).

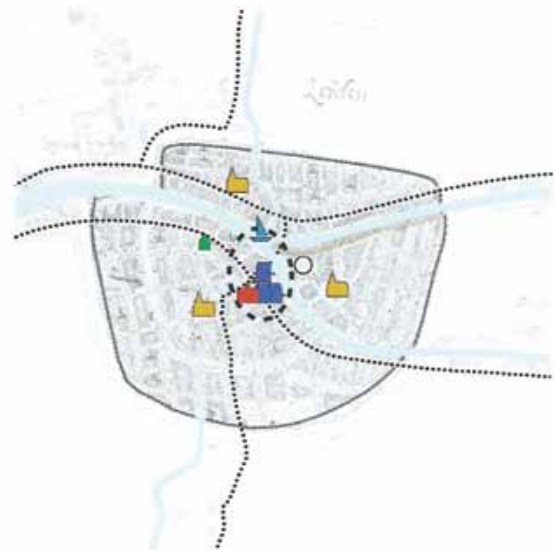
Kijken we naar de collectie in haar geheel, dan springen vooral de uniformiteit van het kaartbeeld en de geometrische accuratesse in het oog. Jacob van Deventer maakte steeds gebruik van dezelfde codes en kleuren en tekende zijn stadsplannen namelijk in +/- dezelfde schaal. Een steekproef toonde dat de schaal van een derde van de stadsplannen tussen 1:7900 en 1:8100 ligt, waardoor het verdedigbaar is te stellen dat de cartograaf streefde naar een schaal van 1:8000.²⁰

De collectie van 221 stadsplannen vormt dus een coherent corpus en is in die zin uiterst geschikt voor systematisch en comparatief onderzoek. Vooral in Nederland is daar reeds werk van gemaakt: historici hebben de kaartencollectie aangewend om de stedelijke topografie en de vorming van het laatmiddeleeuwse Nederlandse stedenlandschap te

005a Leiden 1300

005b Leiden 1450

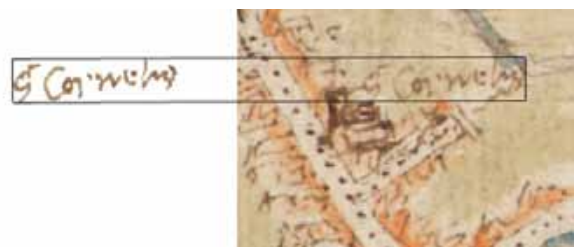
Afbeelding 11: Analyse van topografische patronen op basis van het stadsplan van Leiden (overgenomen uit Zweerink, *Ruimtelijke volwassenwording*, 157).

bestuderen.²¹ De stadsplannen van de Zuidelijke Nederlanden werden bestudeerd bij de zoektocht naar de invloed van pre-stedelijke versterkingen op de laatmiddeleeuwse stadsontwikkeling.²² Er is dus reeds degelijk onderzoekswerk verricht, maar toch bestaan er nog heel wat onduidelijkheden, hiaten en pistes voor verder onderzoek, waarvan we er hier enkele opsommen.

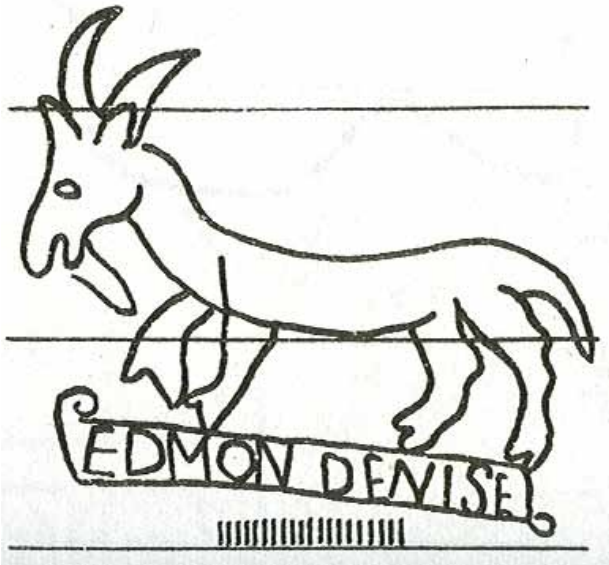
- De biografie die van 't Hoff in 1953 schreef, is ondertussen sterk verouderd. De auteur was trouwens de eerste om de onvolledigheid van zijn studie te benadrukken.²³ Sindsdien zijn er wel een reeks nieuwe gegevens over het leven van Jacob van Deventer aan het licht gekomen²⁴, maar aan de andere kant zijn er nog heel wat hiaten. Eén van de belangrijkste hiaten is Jacob van Deventers aanwezigheid op de plaatsen die hij gekarteerd heeft. Er wordt vaak beweerd dat de cartograaf zich low profile gedroeg, maar desalniettemin lijkt het vrij onwaarschijnlijk dat zijn meet- en karteringsactiviteiten op het terrein in de zestiende eeuw geen belangstelling bij de plaatselijke bevolking en bestuurders zouden hebben opgewekt. Bovendien was de cartograaf een 'vreemde' in elke stad en moet hij er gelogeed en geconsumeerd hebben. Dit moet sporen nagelaten hebben, misschien zelfs op de plannen zelf: het is namelijk mogelijk dat de cartograaf de naam van

zijn plaatselijke verblijfplaats heeft genoteerd op de losse stadsplannen (afbeelding 12).²⁵ Indien we Jacob van Deventers aanwezigheid in de steden 'in kaart kunnen brengen' en zijn parcours door de Nederlanden kunnen reconstrueren, dan hebben we trouwens meteen een stevig element om de kaarten te dateren.

- De datering van de individuele stadsplannen en van de kaartcollectie in haar geheel blijft een heikel punt. Aangezien de kaarten heel vaak als bron of illustratie worden gebruikt, is het van belang dat ze precies gedateerd kunnen worden. De stadsplannen van Jacob van Deventer dragen in de regel

Afbeelding 12: De aanduiding van St Cornelii op de losse kaart van Brussel, mogelijk een allusie op het feit dat de cartograaf in het Sint-Cornelisgasthuis logeerde tijdens zijn werkzaamheden in Brussel en omgeving (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België – bewerking Bram Van-nieuwenhuyze).

Afbeelding 13: Het watermerk EDMON DENISE, dat voorkomt op diverse losse kaarten van Jacob van Deventer (onder meer op dat van Brussel).

geen datum. De datering dient dus via interne of externe informatie te worden afgeleid. Interne elementen zijn gegevens die op de kaart te vinden zijn en die op één of andere manier uitwijzen wanneer het landschap werd opgemeten en/of wanneer de kaart werd gerealiseerd. Leenders stipte terecht aan dat dit immers niet noodzakelijk op hetzelfde moment gebeurde.²⁶ Voorbeelden van interne elementen zijn onder meer de weergave van een gebouw dat op een bepaald moment werd gebouwd, aangepast of afgebroken of het watermerk van het papier waarop de kaarten zijn geketend (afbeelding 13). Externe informatie omvat de gegevens die toelaten om een kaart (of de gehele kaartcollectie) te dateren, maar niet op de kaart(en) zelf te vinden zijn. Hier verwijzen we bijvoorbeeld naar de briefwisseling van Viglius of naar de betalingsopdracht van Filips II. We kunnen alleen maar hopen dat er nog veel ongekende externe gegevens over Jacob van Deventer opduiken teneinde zoveel mogelijk stadsplannen te kunnen dateren.

- De laatste jaren is er een debat losgebarsten over het doel van de stadsplannen. Men is er heel lang van overtuigd geweest dat Jacob van Deventers stadsplannen militaire kaarten waren, of dat ze in elk geval omwille van militaire motieven werden gerealiseerd.²⁷ Koeman, een autoriteit op het vlak van de Nederlandse kaartgeschiedenis, zwakte die stelling al enigszins af door de stadsplannen als 'semi-militaire kaarten' te bestempelen.²⁸ De knuppel

werd echter goed en wel in het hoenderhok geworpen door Vollenbronck in 2009, die het militaire karakter van de stadsplannen in twijfel trok.²⁹ Zijn uitlatingen weekten reacties los bij geografen en (kaart)historici.³⁰ In elk geval is het laatste woord in dit debat nog lang niet gezegd. Het is uiteraard niet de bedoeling om deze discussie hier verder te zetten, maar we willen er in elk geval wel op wijzen dat er een duidelijk onderscheid moet worden gemaakt tussen het initiële doel en de uiteindelijke functie(s) van de stadsplannen.

- De minutieuze ontleding van de stadsplannen kan ook nog heel wat nieuwigheden opleveren. De stadsplannen zijn immers niet alleen mooi om naar te kijken (en artikels en boeken te illustreren), maar bevatten een schat aan details over de stedelijke en rurale topografie en de landschappelijke patronen. Het is echter niet eenvoudig om deze gelaagde informatie uit de kaarten te distilleren. Wie de kaarten bekijkt, krijgt alle informatie tegelijk voorgeschoteld en bovendien wordt de blik onvermijdelijk 'geleid' naar de opvallende elementen (afbeelding 14). Om deze twee problemen uit te schakelen, werd een digitale onderzoeksmethode ontworpen, de 'digitale thematische deconstructie', die helpt om de stadsplannen diepgaand te analyseren en nieuwe onderzoekspistes te verkennen. De methode werd voor het eerst toegepast op het stadsplan van Brussel (afbeelding 15).³¹ Vervolgens hebben masterstudenten van de Universiteit Gent en de Katholieke Universiteit Leuven de fakkel overgenomen en de stadsplannen van diverse 'kleine' steden in Vlaanderen en Brabant geanalyseerd.³² Dit soort onderzoek toont niet alleen aan dat men met de analyse van één stadsplan gerust een masterscriptie kan vullen, maar tevens dat dergelijk onderzoek nog heel wat nieuwe inzichten over de rurale en stedelijke landschapspatronen kan opleveren. Zo kunnen we ondertussen de bebouwingsdichtheid en topografische differentiatie binnen die steden met elkaar vergelijken.³³

- Ten slotte verdient ook de overleveringsgeschiedenis van de stadsplannen verder onderzoek. Er zit namelijk een heel groot 'zwart gat' in onze kennis over het parcours van de beide collecties tussen het laatste kwart van de zestiende en de tweede helft van de negentiende eeuw. Na het overlijden van Jacob van Deventer werd zijn inboedel door de Keulse stadsoverheid geïnventariseerd en verzegeld. In

oktober 1575 schreef Viglius van Aytta echter neer dat ‘de drie aardrijkskundige boeken van meester Jacob van Deventer aan hem waren toegezonden’.³⁴ De stadsplannen zijn ten minste tot in 1577 in Brussel gebleven. Wanneer en hoe ze vervolgens naar Madrid werden overgebracht en wat er precies met het derde atlasdeel is gebeurd, is niet duidelijk. Men veronderstelt wel dat de atlas zich vanaf dat moment steeds in de archieven van de Spaanse kroon heeft bevonden. Welk parcours de losse stadsplannen hebben afgelegd, is voer voor speculatie. In elk geval doken ze opnieuw op in 1859 tijdens een veiling bij Martinus Nijhoff in Den Haag. Antiekhandelaar Frederik Muller kocht de verzameling van 152 stadsplannen op, maar verkocht ze op zijn beurt door aan Wopke Eekhof, archivaris van Leeuwarden en Friesland, die de kaarten toeschreef aan Jacob van Deventer.³⁵ Via Eekhof kwamen de meeste minuten later terecht in de Rijksarchieven van de Nederlandse provincies en in de Koninklijke Bibliotheek van België.

Afbeelding 14: De losse kaart van Damme: het oog wordt meteen geleid naar de opvallende waterpartijen, maar haast niemand heeft oog voor het feit dat er bijvoorbeeld kruis staat afgebeeld op de weg onderaan links (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België).

Afbeelding 15: Toepassing van de Digitale Thematische Deconstructie op de losse kaart van Brussel (enkel het stadscentrum), met van links naar rechts de verdeling in open ruimte, infrastructuur en bebouwing (© Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat er nog heel wat onderzoek mogelijk is. Om geïnteresseerde lezers hierbij verder te helpen, voegen we hierna nog twee bijlagen toe: een lijst van de plannen van ‘Belgische’ steden (met aanduiding van hun bewaarplaats) en een zo volledig mogelijke bibliografie over Jacob van Deventers stadsplannen.

Bram Vannieuwenhuyze & Jelle Lisson
Katholieke Universiteit Leuven

Bijlage 1: Jacob van Deventers stadsplannen van 'Belgische' steden

stad	losse kaart ³⁶	atlaskaart (incl. bijkaart) ³⁷
Aalst		X
Aarschot	X	
Arlon	X	
Ath		X
Bastogne	X	
Beaumont	X	
Binche	X	
Braine-le-Comte	X	
Brugge	X	
Brussel	X	
Chièvres	X	
Chimay		X
Chiny	X	
Comines		X
Damme	X	
Dendermonde	X	
Diksmuide	X	
Dinant – Bouvignes	X	
Enghien		X
Gembloux	X	
Gent		X
Geraardsbergen	X	
Gistel	X	
Halle		X
Harelbeke		X
Herentals	X	
Herve	X	
Kortrijk	X	
Landen	X	
Le Roeulx	X	
Lessines	X	
Leuven	X	
Leuze-en-Hainaut	X	
Lier	X	
Marche-en-Famenne	X	
Mariembourg	X	
Mechelen	X	
Menen (+ Halluin)		X
Mesen	X	
Middelburg (in Vlaanderen)		X
Mons	X	
Nieuwpoort		X
Ninove	X	
Oostende		X
Oudenaarde	X	
Oudenburg	X	
Poperinge	X	
Saint-Ghislain		X
Soignies		X
Tienen	X	
Tournai		X
Veurne	X	
Vilvoorde	X	
Voeren	X	
Warneton		X
Wavre	X	
Wervik		X
Zichem	X	
Zoutleeuw	X	

Bijlage 2: Bibliografie

Facsimiles

R. FRUIN, red., *Nederlandsche steden in de 16e eeuw: plattegronden van Jacob van Deventer: 111 teekeningen en 97 cartons in facsimile uitgegeven*, 's-Gravenhage, 1916-1923.

Ch. RUELENS, red., *Atlas des Villes de la Belgique au XVIe siècle. Cent plans du Géographe Jacques de Deventer exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II reproduits en fac-similé chromographique*, Brussel, 1894-1924.

De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, Weesp – Alphen aan den Rijn, 1992-2001, 8 delen:

1/ Zuid-Holland (1992)

2/ Utrecht (1995)

3/ Noord-Holland (1993)

4/ Friesland (1992)

5/ Overijssel, Drenthe en Groningen (1994)

6/ Gelderland (1998)

7/ Zeeland (1995)

8/ Noord-Brabant en Limburg (1998)

12/ Deutschland und Luxemburg (2001)

G. Vande Winkel, red., 'Gezicht op de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Verklarende teksten bij de uitgave van de originele stadsplattegronden van Jacob van Deventer (circa 1565) (Brussel KB; Madrid BN)', in: *Het Land van Aalst*, 2008, jg. 40, nr. 4, p. 223-315.

Leven van Jacob van Deventer

A. De Smet, 'Louvain et la cartographie scientifique dans la première moitié du XVIe siècle', in: *Janus*, 1967, jg. 54, p. 220-223.

A. De Smet, 'De plaats van Jacob van Deventer in de cartografie van de 16e eeuw', in: *De Gulden Passer*, 1980-1983, jg. 61-63, p. 461-482.

A. De Smet, 'de Deventer', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, Brussel, 1988, jg. 1, p. 30-39.

P.H. MEURER, 'Jacob van Deventer (ca. 1500-1575) und die Frühzeit der zeichnerischen Triangulation', in: *Nachrichten aus dem karten- und Vermessungswesen*, 1985, jg. 1, p. 15-23.

P.C. MOLHUIJSEN, 'Jacobus van Deventer of Daventriensis', in: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, 1839, jg. 4, p. 55-61.

B. VAN 'T HOFF, *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf*, 's-Gravenhage, 1953.

B. VAN DER HERTEN, 'De connectie tussen Jacob van Deventer en Viglius van Aytta in de jaren 1530-1540: een hypothese', in: *Caert-Thresoor*, 1995, jg. 14, nr. 3, p. 59-61.

F. VAN DER JEUGHT en P. DE WIN, 'De relatie tussen de landkaartenmaakster Barbara Smets (ca 1513-ca 1597) en geograaf Jacob van Deventer (ca 1505-1575)', in: *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2005, jg. 109, nr. 1, p. 245-255.

F. VAN DER JEUGHT en P. DE WIN, 'Ongepubliceerd materiaal uit het Mechelse Stadsarchief betreffende Jacob van Deventer', in: *Caert-Thresoor*, 2006, jg. 25, nr. 4, p. 104-107.

G. VANDE WINKEL, 'Leven en werk van cartograaf Jacob van Deventer (1500/1505-1575) met bijzondere aandacht voor zijn stadsplattegronden van Aalst, Ninove en Geraardsbergen', in: *Land van Aalst*, 2008, jg. 60, nr. 4, p. 225-242.

J.C. VISSER, 'Jacob van Deventer alias van Campen? De jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk geograaf', in: *Caert-Thresoor*, 1993, jg. 12, nr. 3, p. 63-67.

Stadsplannen van Jacob van Deventer

W. AHLERS, 'Jacob van Deventer, nieuwe ideeën en nieuwe vragen', in: *Caert-Thresoor*, 2004, jg. 23, p. 59-64.

J. BOGAERT, *Jacob van Deventers Gistel. Een onderzoek naar de betrouwbaarheid van een zestiende-eeuwse stadsplattegrond*, Gent, 2011 (onuitgegeven masterscriptie).

W. BRACKE, 'Jacob van Deventer e l'atlante di città dei Paesi Bassi', in: C. DE SETA en B. MARIN, red., *Le città dei cartografi. Studi e ricerche di storia urbana*, Napoli, 2008, p. 38-48.

C. CARTON, *Oudenaarde op de kaart. Een grondige analyse van de 16de-eeuwse kaart van Oudenaarde van Jacob van Deventer*, Gent, 2010 (onuitgegeven masterscriptie; online raadpleegbaar via www.lib.ugent.be).

M. COCK en G. VAN BOCKSTAELE, 'Geraardsbergen (Geersberge, Geersberg, Grant mont)', in : *Het Land van Aalst*, 2008, jg. 60, nr. 4, p. 287-315.

A.P. DE KLERK, 'Waterstaat bij Van Deventer. Uitwateringssluizen en -duikers op de Zeeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer', in : *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 2002, jg. 11, nr. 5, p. 1-5.

J. DE MEULEMEESTER, 'Burchten en stadsontwikkeling : archeologische beschouwingen bij de kaarten van Jacob van Deventer', in : *De Duinen*, 1986, jg. 16, p. 73-91.

J. DE MEULEMEESTER, 'La fortification de terre et son influence sur le développement urbain de quelques villes des Pays-Bas méridionaux', in : *Revue du Nord*, 1992, jg. 74, nr. 296, p. 13-28.

J. DE MEULEMEESTER, 'Karolingische castra en stadsontwikkeling: enkele archeo-topografische suggesties', in : *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. 14de Internationaal Colloquium. Spa, 6-8 sept. 1988. Handelingen*, Brussel, 1990, p. 117-149.

H.P. DEYS, 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Resultaten van recent onderzoek te Madrid', in : *Caert-Thresoor*, 1989, jg. 8, nr. 4, p. 81-95.

S. D'HAENE, *Toponymie en stadscartografie als verklikkers voor de stadsontwikkeling van laatmiddeleeuws Kortrijk*, Gent, 2010 (onuitgegeven masterscriptie; online raadpleegbaar via www.lib.ugent.be).

H. ELKHADEM, 'De stedenatlas van Jacob van Deventer', in : *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België*, Brussel, 2005, p. 38-39.

E. HEERE, P. VAN DER KROGT, F. ORMELING en M. STORMS, 'De functie van de stadsplattegronden van Van Deventer', in : *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 2010, jg. 28, nr. 4, p. 140-145.

K.A.H.W. LEENDERS, 'De datering van Van Deventer's stedenkaarten', in : *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 1992, jg. 10, p. 62 - 67.

I. LEMPKE, 'Een klooster, twee plattegronden. Wie heeft er gelijk? Het klooster Koningsveld bij Delft op Van Deventers plattegrond en op een geschilderde plattegrond van Delft', in : *Caert-Thresoor*, 2006, jg. 25, nr. 4, p. 121-123.

P.H. MEURER, 'Pläne Rheinischer Städte bei Jacob van Deventer', in : *Burgen und Schlösser*, 1979, jg. 20, nr. 1, p. 43-48.

C. NEERVOORT, *De vorming van een stad: Dendermonde (14de-16de eeuw). Een cartografische studie op basis van de kaarten van Jacob van Deventer, Sanderus en Alphons De Vlaminck*, Gent, 2011 (onuitgegeven masterscriptie).

H. RENES, 'De stad in het landschap', in : R. RUTTE en H. VAN ENGEN, *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 2005, p. 15-46.

R. RUTTE, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de - 13de eeuw)*, Zutphen, 2002.

R. RUTTE, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in : R. RUTTE en H. VAN ENGEN, *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 2005, p. 143-169.

D. VAN DE PERRE en G. VANDE WINKEL, 'Ninove (Nieneve)', in : *Het Land van Aalst*, 2008, jg. 60, nr. 4, p. 267-286.

H.A.M. VAN DER HEIJDEN, 'De minuutkaart van Middelburg in Vlaanderen van Jacob van Deventer teruggevonden', in : *Caert-Thresoor*, 1996, jg. 15, nr. 4, p. 107-108.

P. VAN DER KROGT, 'Algemene beschrijving van de kaarten', in : *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Weesp - Alphen aan den Rijn, 1992-2001, s.p.

P. VAN DER KROGT, 'Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwärts overe'?', in : *Caert-Thresoor*, 2006, jg. 25, nr. 4, p. 116-120.

R. VAN DIJK, 'Gorinchem gekarteerd door Jacob van Deventer en Pieter Sluyter', in : *Caert-Thresoor*, 1990, jg. 9, nr. 3, p. 42-44.

B. VANNIEUWENHUYZE, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*, Gent, 2008 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling; online raadpleegbaar via www.lib.ugent.be).

B. VANNIEUWENHUYZE, 'Speuren naar versterkingen op het Brusselse stadsplan van Jacob van Deventer', in : M. DEWILDE, A. ERVYNCK en F. BECUWE, red., *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester*, Koksijde – Gent, 2010, p. 367-385.

B. VANNIEUWENHUYZE, 'De stadsplannen van Jacob van Deventer: staatsgeheim, koffietafelboek, handelswaar of beleidsinstrument?', in : *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 2011, jg. 29, nr. 3, p. 130-135.

B. VANNIEUWENHUYZE, 'Le cartographe Jacques de Deventer à Bruxelles', in : A. DIERKENS, C. LOIR, D. MORSA en G. VANTHEMSCHE, red., *Villes et villages. Organisation et représentation de l'espace. Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel à l'occasion de son 65e anniversaire*, Brussel, 2011, p. 873-887.

B. VANNIEUWENHUYZE, 'Brussel, Halle en Vilvoorde: drie 16de-eeuwse Zennesteden op de kaart', in : *Archief en Bibliotheekwezen van België* (ter perse).

B. VAN 'T HOFF, 'Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden', in: *Nederlandsch Archiefblad*, 1941-1942, jg. 49, p. 29-68 en 97-150 (in 1942 ook afzonderlijk in boekvorm verschenen).

W. VERNAEVE, W. MERTENS en L. ROBIJNS, 'Aalst (Aelst)', in : *Het Land van Aalst*, 2008, jg. 60, nr. 4, p. 243-266.

J.C. VISSER, 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer', in : *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983*, Alphen aan den Rijn, 1984, p. 29-38.

J.C. VISSER, 'De waarde van de stedenatlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de laatmiddeleeuwse stad', in : H. AUBIN, E. ENNEN, H. KELLENBENZ, T. MAYER, F. METZ, M. MILLER en J. SCHMITHÜSEN, red., *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann*, Wiesbaden, 1965, p. 116-123.

J.C. VISSER, 'Inleiding', in : *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Weesp – Alphen aan den Rijn, , 1992-2001, s.p.

L. VOLLENBRONCK, 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Geen militaire maar een territoriaal-politieke functie', in : *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 2009, jg. 27, p. 73-83.

K. ZWEERINK, 'De ruimtelijke volwassenwording van de Hollandse stad (1200-1450). Een vergelijkende analyse van het ontstaan van de contouren van de Randstad aan de hand van stadsplattegronden', in : *OverHolland*, 2011, nr. 10, p. 148-171.

- 1 In de voetnoten maken we gebruik van verkorte referenties; in de bibliografie in bijlage volgen de volledige referenties.
- 2 Jacob van Deventer, die XX daighen in decembri, a° XVC XXXVI, heeft in den Raide van Brabant gepresenteert een cartte van den lande van Brabant, by hem, zoe hy zeegt, gemaect, dairvoer hem by den Raide es toegeveught ende geordineert: IIII liv. (passage overgenomen uit Pinchart, Archives des arts, sciences et lettres, II, 62).
- 3 Van 't Hoff, Jacob van Deventer, 11.
- 4 Van 't Hoff, Jacob van Deventer, 13.
- 5 Visser, Inleiding, s.p.
- 6 Ahlers, Jacob van Deventer, 63.
- 7 Deys, Stadsplattegronden, 85-86.
- 8 Van 't Hoff, Jacob van Deventer, 36; Visser, Waarde, 116.
- 9 Van der Krogt, Welke steden, 119.
- 10 Deys, Stadsplattegronden, 84; Visser, Stadsplattegronden, 30.
- 11 Visser, Stadsplattegronden, 31.
- 12 Deys, Stadsplattegronden, 87.
- 13 Visser, Stadsplattegronden, 32; Visser, Inleiding, s.p.; Vande Winkel, Leven en werk, 230-232; Ahlers, Jacob van Deventer, 59; Deys, Stadsplattegronden, 86.
- 14 Ahlers, Jacob van Deventer, 59-60.
- 15 Heere, Van der Krogt, Ormeling & Storms, Functie, 140.
- 16 Ahlers, Jacob van Deventer, 60; Vande Winkel, Leven en werk, 233.
- 17 Visser, Waarde, 120.
- 18 Visser, Inleiding, s.p.
- 19 Van der Krogt, Algemene beschrijving, s.p.
- 20 (Visser, Stadsplattegronden, 37).
- 21 Voor inspirerende voorbeelden, zie Renes, Stad in het landschap; Rutte, Stedenpolitiek en stadsplanning; Rutte, Stadslandschappen; Zweerink, Ruimtelijke volwassenwording.
- 22 Voor inspirerende voorbeelden, zie De Meulemeester, Burchten en stadsontwikkeling; De Meulemeester, Fortification de terre; Vannieuwenhuyze, Speuren naar versterkingen.
- 23 Van 't Hoff, Jacob van Deventer, 4.
- 24 Zie de titels vermeld onder Leven van Jacob van Deventer in de bibliografie.
- 25 Hypothese geformuleerd in Vannieuwenhuyze, Cartographie.
- 26 Leenders, Datering, 66.
- 27 Desmet, de Deventer, 37; Deys, Stadsplattegronden, 83 & 87; Van der Jeught & De Win, Relatie, 248-249; Vande Winkel, Leven en werk, 228; Visser, Waarde, 116.
- 28 Vermeld en overgenomen in Heere, Van der Krogt, Ormeling & Storms, Functie, 145.
- 29 Vollenbronck, Stadsplattegronden.
- 30 Heere, Van der Krogt, Ormeling & Storms, Functie; Vannieuwenhuyze, Stadsplannen.
- 31 Vannieuwenhuyze, Brussel.
- 32 Carton, Oudenaarde; D'haene, Toponymie en stadscartografie; Bogaert, Jacob van Deventers Gistel; Neervoort, Vorming. Er worden dit jaar nog masterscripties verwacht over de stadsplannen van Geraardsbergen, Damme en Middelburg, Leuven en Zoutleeuw.
- 33 Dit werd reeds op papier uitgewerkt voor de steden Brussel, Halle en Vilvoorde: Vannieuwenhuyze, Brussel, Halle en Vilvoorde.
- 34 Van 't Hoff, Jacob van Deventer, bijlage, 46-47.
- 35 Hij deed dat op basis van de allereerste historische publicatie die over Jacob van Deventer verscheen: Molhuijsen, Jacobus van Deventer.
- 36 Bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel (digitaal raadpleegbaar via www.kbr.belgica.be).
- 37 Bewaard in de Bibliotheca Nacional te Madrid.